

Асакеева Д.Ж.

КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНДАГЫ ПОЭТИКАЛЫК СТАЛИНИАДА

Асакеева Д.Ж.

ПОЭТИЧЕСКАЯ СТАЛИНИАДА В КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Asakeeva D.Zh.

POETIC STALINIADA IN KYRGYZ LITERATURE

УДК: 37:372.137

Макалада Сталиндик культтун көркөм чыгармачылыкта ишке ашуусу, Сталинге сыйынуу, аны даңктоо, ага чын дилден берилүү кандай маанайда болгондугу жана мындай чыгармалар кандай кабылдангандыгы илимий анализдин негизинде ачылып берилген.

Негизги сөздөр: поэтикалык сталиниада, мактоо, арноо, көркөм чыгармачылык, идеологиянын таасири, салыштыруу, мифологиялаштыруу.

Совет адабиятынын тематикалары негизинен бирдей болгон, Октябрь революциясы жеңип, совет коому түзүлгөндөн тартып теманы мезгил өзү бере баштаган, маселен, 20-жылдары Ленин, партия, Октябрь революциясынын жеңиши темалары актуалдуу болсо, 30-жылдары Сталин темасы, сталиниада башкы темага көтөрүлүп чыккан, чыкканда да өтө тездик менен чыгармалары баймабай жазылып, Сталинди бир беткей мактоо деңгелине көтөрүлгөн. Бул чыгармачыл адамдардын алдындагы “социалдык милдет” катары коюлуп, тездик менен ишке аша баштаган. СССР адабиятынын белгилүү өкүлдөрүнүн дээрлик баары Сталиниана багытында чыгармаларын жаратышкан да, көркөм чыгармалардын мазмуну, идеясы Сталинди, ал жетектеген партияны даңазалоо маанайында гана болгон. А. Павленько “Бакыт”, Г. Николаев “Кызыл кырман”, С. Бабаевский “Алтын жылдыздын кавалери”, В. Ажаев “Москвдан алыс жакта”, Е. Мальцев “Бардык жүрөгүм менен”, В. Бубеновдун “Ак кайың”, Э. Казакевич “Одердеги жаз”, В. Кожевников “Мүрөк суусу”, Б. Кербабаев “Айсултан ак алтын өлкөсүнөн”, А. Корнейчук “Украина талааларында”, А. Кахар “Жаңы жерде” ж.б. толгон-токой чыгармалар Сталин темасында, ага арналып, турмуш чындыгы кооздолуп, жасалмаланып, Сталинди “эл башчысы, бүткүл элдин атасы” ж.б. жарлыкт ар тагылып, бир өңчөй мактоодон гана турган чыгармалар жаралган. Совет адабиятында болуп жаткан мындай көрүнүш кыргыз совет адабиятына да тез арада жетип, Сталинге арналган чыгармалардын толук плеядасын түзүүгө өсүп жеткен.

Кыргыз совет адабияты 20-30-жылдары саясаттын, коммунисттик партиянын талабына ылайык өз алдынчалуулуктан алыстап, адабият “социалдык милдетке” жараша өнүгүү жолуна түшкөн. Мезгил-мезгилине жараша тематикалар жаңыланып турган: лениниана, аялдар тендиги, окуу билим алуу, сталиниана, душмандарга соккуу уруу

ж.б. Дал ушундай маанай улантылып, Ленин өлгөндөн соң совет өкмөтүнүн башчысы Сталин темасы көтөрүлүп чыгат да, поэтикалык сталиниана башталат. СССР өлкөсүндө Сталинге арналган, аны мактаган, даңктаган ырлар, аны куттуктаган каттар жазылып, анын туулган күнүндө атайын окулуп, ал гана эмес, чогулуш, пленумдарда атайын окулуп турган. Кыргыз эли да мындан артта калбай Сталинди мактаган одалык мүнөздөгү ырлар, ага арнаган саптар, каттар дембе-дем жазылып, Москвага, Кремлге жөнөтүлүп турган. Мына ошону менен сталиниана башталып, баштагы ленинианадан ашып түшкөн. Кыргыз совет адабиятынын тарыхында Сталинге арнап ыр жазуу башталып, кыргыз акындары, айрыкча Жоомарт Бөкөнбаевдин катуу киришкендиги менен сталиниана башталып, 20-жылдардын аягынан тарта 30-жылдардын аягында абдан күчөгөн, өлкөдө Сталиндик культ, авторитаризм күч ала баштагандан тартып, репрессиянын маалында да Сталинге сыйынуу, аны даңктоо, ага чын дилден берилүү күчөп турган. Таң калыштуусу Сталинди мактаган ырлар мыкты чыгармалар катары кабылданып, андай ырлардын авторлору макталууга, мыкты акын деген атка татыктуу болууга чейин өсүп жеткен. Турмушта болуп жаткан жакшы нерсенин баары Сталин жараткандай кылып көрсөтүү, жогор жак аны аябай мактап, акындар даңктап жаткан көрүнүш карапайым калктын мээсине сиңип, аңсезимине чоң таасир берген да, алардын Сталинге сыйынуусуна жол ачкан.

Башка темалардан айырмаланып Сталиниана атайын жазуу керек деген темпте башталган, 1936-жылы ошол кездеги мыкты деген кыргыз акындары биригишип Сталинге арнап “Элдердин улуу көсөмү, бардык эмгекчилердин атасы, жолдош Сталинге кыргыз эмгекчилеринин каты” деген ода жазышат:

Бүт дүйнөгө өчпөй турган нур берип,
Батпай турган күн сыяктуу Сталин,
Биздин кызыл жылдызыбыз түбөлүк...
Кайнап турган каныбызсың – жалгыз сен,
Күнүбүзсүң күйүп турган – жалгыз сен.
Соолбогон акылыбыз жана сен,
Кайраттуудан табылбастыр сага тең.
Мелт-калт толгон кубанычыбыз – Сталин ж.б.

Бул ыр партиялык жетекчиликке жагып, массалык түрдө басылып чыгат, Кыргызстан Советтеринин съездинде официалдуу түрдө кабыл алынып, кеңири масса ырдаган ырга айланат.

Кыргыз сталинианасы Ж. Бөкөнбаевдин “Биздин заман (Сталинге арнаймын)”, “Биздин калем”, “Комуз”, “Кыял”, “Сталинчил баатырлар”, “Эл таалайы”, “Биздин күн”, “Жаңы заман”, “Өлбөс булбул”, “Узун болсун өмүрүң”, “Гүл турмуш”, “Салтанат өлкөсү”, Ж.Турусбеков менен бирге “Күнүбүз биздин Сталин. Нурубүз биздин Сталин”, А. Токомбаевдин “Сталин-Сталин”, “Ким дейсинер”, “Сен гана”, “Сталинге даңк”, “Түбөлүк жарык”, М. Токобаев “Анг беребиз атага”, К. Маликовдун “Кавказым”, “Биз бүгүн”, “Алыскы доско ачык кат”, Т. Үмөталиевдин “Көп жаша”, “Биздин таалай”, “Ленинизм жашайт”, “Сталин чийген закондон”, “Сталинге сөз беребиз”, “Эркин элдин эр Сталин атасын!”, “Жүрөктүн досу”, “Коммунизм чабуулу”, “Кучактатып мойнунан”, А. Токтомушевдин “Күндөн жарык тийишиң, күндөн дагы бийиксиң”, Н. Жетикашкаеванын: “Биздин закон”, “Мекен”, “Ильич”, “Кызыл Москва”, “Жаны жыл”, “Жаңы план”, “Октябрдын кызымын”, Э. Узакбаевдин: “Крым”, “Варшава”, Б. Алыкуловдун “Кубандым”, “Куттуу болсун, Улуу Октябрь майрамы!”, К. Акыевдин: “Сталинге”, “Эл бактысы Сталин”, “Кыргызстан”, “Жыйырма жылдык тойго”, О. Бөлөбалаевдин: “Биздин эл”, “1-май”, “Пионер”, “Куттуктоо”, “Кыргызстан”, Т. Шабданбаевдин: “Ленин эстелиги”, “Эмгек баатыры”, А.Осмоновдун: “Жеңиштердин атасы Сталинге салтанат”, Н.Байтемировдун: “Сталинден үйрөндүк” ж.б. ырлар жарык көргөн.

Сталинианада абдан көп иштеген Ж. Бөкөнбаев аталган ырларын атайын Сталинге арнап, анын ар түрдүү жагдайларда көрсөтүүгө умтулуп жазган, а кээ бир чыгармаларында Сталин тууралуу айтып кеткен, мисалы, “Капчыгай окуясы” аттуу басмачылар менен күрөшүп, аларды жеңген кызыл аскерди Сталинчил кыраан шумкар деп анын эрдигинин, ишинин да ийгилигин Сталинге байланыштырып ырга кошкон. Мындай ырларда жаңы турмушту алып келген, эмгекчилерди жыргаткан, Ленин баштаган жолду уланткан кеменгер Сталин атабыз, бүткүл элдин атасы ж.б. салыштыруулар менен кете берген, мисалы “Биздин заман (Сталинге арнаймын)” (1930) деген ырында:

Биздин заман-эркин заман
Эмгекчилер туткасы,
Заман жолун тегиздеген,
Большевиктер устасы.

Биздин заман – жалын заман,
Душмандарын жалмаган!
Биздин заман – ыкчам заман

Ленин жолун кармаган (1) – деп башталып, андан-ары биздин биздин заман – укмуш заман, өзгөрүшчүл заман, душмандарын жалмаган жалын заман, күлүк заман, учкул заман, сонун заман, буудан заман, темптүү заман деген уйкаш сөздөр менен чубалып кете берген. Бул ырдан эч кандай

өзгөчөлүктү таппайсың, жөн гана курулай мактоо орун алган.

Негизинен Ж. Бөкөнбаев кыргыз сталинианасын баштап, активдүү уланткан, бирок Сталиндин образын түзүүдө элдик оозеки чыгармачылыктагы салыштыруу, мактоо, арноо, даңктоо, гиперболизациялоо, жыйынтыгында мифологиялаштырууга чейин өсүп жеткен. Сталинди “биздин күн, биздин таң” деп атаган. Сталиндин 60 жылдыгына арнаган “Биздин күн” (1939) деген ырында:

Түнөрүп түшкөн түнү жок
Күндүн аты – Сталин.
Түбөлүккө өчпөгөн
Нурдун аты – Сталин.
Түркүк болгон дүйнөгө

Туунун аты – Сталин – деген атоолор менен башталган Сталиндин образы андан-ары ого бетер көкөлөтүлүп, жер жүзүндө болгон нерсенин баары Сталиндин нурунун алдында өсүп жаткандагын: адам сенин нурунда, чабан сенин нурунда, дайра, океан сенин нурунда, куш сенин нурунда менен уланып отуруп, эми ушундай нур, күн көп жашасын деген каалоо-тилек деп ыр аяктайт.

Мына ушундай ыкмада саптан сап улап, бир беткей мактоо менен кете берген да, жакшы нерсенин баарын Сталинге байланыштырып салган, эски заманды жеңген большевиктер Лениндин туусунун алдында жеңишке, мына ушунда да Сталиндин салымы чоң, большевиктер алып келген бийликти андан-ары улап кеткен Сталин, колхоз, совхоз курган Сталин, эмгекчилерге эркиндик берген Сталин экенин узун айтып келип, “Эр Сталин баштап келип”, “Эр Сталин жеткирип” деп, аны мактап, кадимки арноо ырынын стилинде улап кете берген. Акындын айтуусу боюнча кыргыз жеринде болуп жаткан жакшы көрүнүштөрдүн баарын Сталин алып келген деген ойду айтууга жеткен, мисалы, станция салуу, үйлөрдү салуу, шаарымда трамвай жүрөт ж.б. кыялданган “Кыял” (1937) аттуу ырында мына ушуга жеткирген “Сталиндин таңы” деп баса белгилеген. Кандай жакшы иш болбосун Сталинден өрнөк алган адамдар жасап жатат / баарына Сталин жол көрсөтүп жатат / алгылыктуу иштердин баарын Сталин таккан милдеттен улам аткарылып жатат деп, “биздин калем Сталинчил, эншеребиз эскини” деп, чыгармачылык ишмердикти да Сталинге байланыштырган, ал гана эмес мыкты адамдардын баарын “Сталинчил” деп атап да жиберет. Мисалы, “Сталинчил баатырлар” (1938) аттуу ырында эзелтен адам жетпеген жерге Сталин таккан милдетти аткарган сталинчилер гана жетишти деп жыйынтык чыгарган. Сталинди бардык жерде атап өткөнгө аракеттенген, мисалы, “Өлбөс булбул” (1937) деген Шота Руставелиге арнаган ырында да: “Ой, бали грузиндик энелерге. Сталиндей, Шотадай уул тапкан” – деп, грузиндин атактуу акыны, мыкты талант Шота Руставелиден да мурда биринчи атап, экөөн бирдей деңгээлде айтып, атак-даңкын бирдей

даражада көрсөтүп, айткан. Чындыгында бул таптакыр туура келбеген салыштыруу.

Ал эми Сталинге арнаган “Узун болсун өмүрүң” (1939) аттуу ыр Сталинге арналган одалардын, мактоонун, ага сыйынуунун туу чокусу болду окшойт:

Комуз бердиң колубузга чертсин деп,
Тулпар бердиң элим алга кетсин деп,
Добуш бердиң, күлкү бердиң, шат бердиң
Кыргыз үнү бүт дүйнөгө жетсин деп.
Таң нурундай таалайы үчүн элиңдин,
Таң-тамаша сайран курган жериндин.
Көркү болуп бүт дүйнөнүн эркиндик
Көп жашасын улуу Сталин өмүрүң!

Бул ыр Москвада өткөн кыргыз искусствосунун декадасында ырдалган, дал ушул декадада акындан “Комуз” (1937), “Эл таалайы”, “Гүл турмуш” (1939) аттуу ырлары атайын иштелип чыгып, ырдалган. Аталган ырларды да сталиниана багытындагы ырлар десек жанылышпайбыз, анткени мында Сталинди мактоо, ага сыйынуу көтөрүңкү добушта, эмоция менен чыкса, образы гиперболизацияланып, андай адам жок деген мифологиялаштыруу деңгээлине өсүп жеткен/

Ж. Бөкөнбаев Сталинди “күн”, “эл таалайы”, “элдин бактысына жаралган жан” ж.б. атоолор менен колунан келишинче мактайт, мындай ырларды окуп отурсаң Сталинди сүрөттөөнү “Манас” эпосундагы Манас баатырдын өзүндөй кылып, дал ошондой мактоо маанайына чейин жеткирген, мисалы: Бүт дүйнөнүн өчпөгөн / чырагысың, Сталин / бүт дүйнөнүн эркиндик / булагысың, Сталин / океанда толкундай / кубат сенде Сталин / адамзаат жыргаган / турак сенде, Сталин / асман менен тирешкен / бийик сенде, Сталин / айлык жерге талбаган Күлкү сенде, Сталин – деген саптар, андан ары: кармашканын кайсаган / улан сенде, Сталин / качырганын куткарбас / кыраан сенде, Сталин, титтиреткен душманды / айбат сенде, Сталин / зор майдандан кайтпаган / кайрат сенде, Сталин / таң нурундай балкыган / таалайысың элиңдин / көркү болуп дүйнөнүн / көп жашасын өмүрүң (“Эл таалайы” 1939) – деп аяктайт.

Баягы эле темп, баягы эле мактоо, даназалоо, сыйынуу, окшош сөздөр, окшош саптар, тагыраак айтканда, кыргыз элинин элдик оозеки чыгармаларындагы уйкаштыкка салып, ырдын ыңгайына крапа саптан-сап улантып кете бермей.

Сталинге арнап ыр жазуу, аны көкөлөтө мактоо, ага сыйынуу ошол мезгилдин түшүнүгү, чын дилден ага ишенүү, замандын талабы, милдети болгон. Жогор жактан берилген көрсөтмөлөрдүн баарында Сталинди мактоо, бала бакчадан тартып, партиялык жетекчиликке чейин ал тууралуу жакшы маалыматтарды берүү адамдардын психикасын да аябагандай таасирленткен, мына ушулардын бардыгынын жыйынтыгы жогоруда айткандай болгон.

Сталиниананын туу чокусу Ж. Бөкөнбаев менен Ж. Турусбеков бирге жазган “Күнүбүз биздин

Сталин. Нурубүз биздин Сталин” (1936) деген ыр менен апогейине жеткен. Сталинге арналган арноо, мактоо ырларынын алдыңкысы болуу менен культка баш ийүү, жалгыз адамды ушунчалык бийиктикке чыгаруу, ага жагынуу, тизе бүгүү жана адамдын психикасындагы ишенүү бул ырда бийиктикке өсүп жеткен. Ырдын музунун карай турган болсок Сталинди мактоо жана ага ишенүү, сыйынуу гана орун алган. Маселен, Сталинге сыйынуу:

Өмүрүмсүң – күнүмсүң
Күндөн тууган – гүлүмсүң
Жылдызымсың – багымсың
Жыргалымсың – шамымсың
Жүрөгүмсүң – жанымсың
Кайратымсың – күчүмсүң
Ырагымсың – жүзүмсүң
Атып турган таңымсың
Жүрүп турган канымсың
Ай жылдыздай көрүнгөн

Ардагымсың, шаңымсың – деген берилген саптар менен келип, Сталин – тоого нуруң тийгиздиң, таалый киргиздиң, тоолук балдарга тулпарды мингиздиң, тоолук кыз-келиндерди тоо жаңырттып күлгүздүң – деген сыяктуу мактоо саптары менен уланат да, кадимки эле элдик ырлардагы саптарга Сталин деген терминдин кириши менен Эр Сталин болбосо / тоонун көркү болобу / элдин көркү болобу / сен жок болсоң жарык болбойт / сен жок болсоң кыргыз эли жыргай албайт ж.б.у.с. салыштырууларга жык толгон, сен укмушсуң, шумдуксуң, сен Сталин – кайратым, сен Сталин - айбатым деп отуруп:

Сталинчил таң менен
Биз өскөн эл чыгыштан.
Күнүбүз биздин – Сталин,
Нурубүз биздин – Сталин.
Узун болсун өмүрүң

Таалайы үчүн элиңдин! – деген саптар менен аяктайт.

Ырдан көрүнүп тургандай Сталинге арналган мактоо ыры гана болгон да, баштагы Ленинди мактаган саптардан да ашып түшүп, Сталинсиз жашоо болбойт, ансыз кантип жашайбыз деген деңгээлге чейин өсүп жеткен.

Ж. Бөкөнбаевдин тематикасы – жаңы заман, Ленин, партия, Сталин болгон, жаны заманда акын катары чыккандан тартып, ушул тематиканы абдан тереңдеткен, уланткан. “Жоомуртты Ленинчил жаштар союзу тарбиялады. Ал комсомол аркылуу партия катарына өттү. Ал өзүнүн чыгармачылык ишинде улуу Лениндин: “Адабият партиялуулук болуш керек... Адабият иши жалпы пролетардык иштин бир бөлүгү болуу тийиш” – деген принцибинде болгон. Акын чыгармаларында партиялуулук туусун жогору көтөрдү”, (2) – деп К. Маликов айткандай, Ж.Бөкөнбаев Октябрь революциясын, партияны, лениниананы, сталиниананы абдан көп ырдаган.

Социалисттик реализм методунун кыргыз адабиятында орун алышына болгон күчүн бүт үрөгөн, кыргыз совет адабиятынын идеологияга баш ийишине зор кызмат өтөгөн, ырын Ленин деп баштаган Аалы Токомбаев кыргыз сталинианасынын эң көрүнүктүү өкүлү болгон жана Ленин андан кийин Сталиндин образын түзгөн акындардын алдыңкысы. Акын Сталинди укмуштуудай кооз аталыштар менен атап, шумдуктуу арноолорду арнап, аны “караңгыны жаркыратып, өчпөй турган күн берген”, «караңгыны ойрон кылып күн берген, мундууларга шайыр шаңдуу үн берген», “калың элдин тилегине жаралган”, “баа жетпеген нукур алтын”, “сүйкүмдүү, мухабаттуу, магниттүү” ж.б. сонун сөздөр менен атап, “ага даңк, ага сый, ага урмаг” деп кубанып, сыйынып, ырга кошо берген.

Акын Сталинди даңктап, жакшы нерселердин баарын ага арнап, мактап кыргыз элдик поэзиясынын уйкаштыгына салып, кете берген, мисалы, “Сен гана” деген 1934-жылы жазган ырында кыргыз элинин башына каран түн түшүп, өлөйүн деп калган, мына ушунун баарына улуу жолбашчы Сталин кутказды, азыр кыргыз эли гүлдөп өнүгүү жолуна түшүүдө, эл, жер бүт көгөрдү, колхозго мал батпайт ж.б. айтып келип:

Сен, Сталин бактыларды тараткан,
Сен, Сталин жеңиштерди жараткан,
Сен, Сталин, Ильич антын орундап,
Кызыл туучан алдыбызда бараткан.
Жеңиштердин автору сен, Сталин,

Улуу атак Ильич, Сага жараткан! – деп жалаң гана мактаган кооз сөздөр менен ырын уланткан.

Акын Сталинди 20-жылдардын аягынан тарта Сталиндик культличностту ача баштаган мезгилге чейин ырларын арнаган, мисалы, “Сталинге даңк” деген ырында караңгыны жаркыратып / өчпөй турган күн берген / биздин ырга толкундатып / шыңгыраган

үн берген / Лениндин зор байрагын жаркыратып көтөргөн / Сталинге түбөлүк даңк – ж.б.у.с. арноолорун арнап, бүт элдердин атынан алкышын да айтып жиберген. Болгон ишин, кызматын ага арнарын айтып, кыргыз элинин атынан өткөн заманда кыйналып, өлүп бараткан элди көр оозунан куткарып алдың деп келип, “Ант беребиз атага” деген ырын арнап, ага бүт элдин атынан ант берген.

А. Токомбаевдин сталинианасынын туу чокусу “Сталин - Сталин” деген ыры болгон, бул ырын репрессия башталып калган 1935-жылы жазып, Сталинди океанга, Гималайга, тунук асманга, айга, күнгө теңеп, Сталинди көргөн эл бактылуу эл, Сталин бүткүл адамзаттын үмүтү ж.б. арноо сөздөрүн эч аянбастан арнай берген:

Ар сөзү баа жетпеген нукур – алтын,
Күчү бар алдейлеген бардык калкын,
Сүйкүмдүү, мухабаттуу, магниттүү,
Атагы ээлеп бүткөн жердин чаркын (3)

Андан ары бактылуу эл, Сталин доорун көргөн / Сталин, бөтөн күчү табигаттын / Сталин, сен үмүтү адамзаттын / миң алкыш, сан кубаныч, пролетарлар / бактыга Сталиндей күч жараттың – деп, Сталинди адам катары эле эмес, укмуштуу күч, бир шумдук жакшы, ыйык нерседей сүрөттөгөн.

Ал эми Улуу Ата-Мекендик согуштун жеңишине кубанып турганда да Сталинди унутпастан улуу жеңишти алып келген Сталин дейт да ага “Түбөлүк даңк” деген ырын арнаган.

Адабияттар:

1. Ж. Бөкөнбаев. Чыг. толук жыйнагы. 1-т. – Ф., Кыргызмамбас, 1950. 73-б.
2. К. Маликов. Жоомарт Бөкөнбаев. Чыг. толук жыйнагы. 1-т. – Ф., Кыргызмамбас, 1950. 13-б.
3. Токомбаев А. Тандалган ырлар. – Ф., Кыргызмамбас, 1950. 13-б.

Рецензент: д.филол.н., профессор Ибраимов О.